

Jarosław Superson SAC

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

jaroslaw.superson@upjp2.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-3770-184X>

Misterium znaku krzyża w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Studium historyczno-liturgiczne

 <https://doi.org/10.15633/ps.27307>

Jarosław Superson SAC — ks. dr hab., prowadzi zajęcia dydaktyczne na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.

Article history • Received: 20 Feb 2023 • Accepted: 27 May 2023 • Published: 30 Sep 2023

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Abstract

The Mystery of the Sign of the Cross in the First Centuries of Christianity: a Liturgical Historical Study

Man has used the sign of the cross for a few thousand years now, ascribing various symbolism to it. The crucifixion of Jesus Christ and Christ's passion on the cross made Judeo-Christians propagate the idea of the role of Christ's offering in God's overall plan of salvation. The aim of the present article is to introduce the reader, based on liturgical and patristic sources, to the beginning and the process of ancient Christians' adoption of the sign of the cross, their development of symbolic thoughts about the cross and their early practice of drawing the sign of the cross on the body outside the liturgy and during its celebration. The methodology employed for the purpose of this article involves the historical-genetic and comparative method.

Keywords: cross, sign, gesture, liturgy

Abstrakt

Misterium znaku krzyża w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Studium historyczno-liturgiczne

Znakiem krzyża posługuje się człowiek od kilku tysięcy lat, przypisując mu różnorodną symbolikę. Wydarzenie ukrzyżowania Jezusa i Jego męki na krzyżu sprawiło, że już judeochrześcijanie propagowali myśl o roli ofiary krzyżowej Chrystusa w zbawczym dziele Boga. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie czytelnikowi na podstawie źródeł liturgicznych i patrystycznych tych treści, które oddają początek i proces przyjęcia przez starożytnych chrześcijan znaku krzyża, wypracowania przez nich myśli symbolicznych dotyczących krzyża i wczesnej praktyki kreślenia przez nich znaku krzyża na ciele poza liturgią i podczas jej sprawowania. Dla zrealizowania tak zamierzonych celów autor artykułu korzystał przede wszystkim z metody historyczno-genetycznej i komparatystycznej.

Słowa kluczowe: krzyż, znak, gest, liturgia

Przywołując statystykę leksykalną, należy odnotować, że terminy: „krzyż”, „ukrzyżować” czy „współukrzyżować” występują na stronach Nowego Testamentu aż siedemdziesiąt osiem razy¹, natomiast termin *eucharistia* widnieje tam zaledwie piętnaście razy². Jeszcze przed powstaniem kanonicznych ewangelii, w których czytamy o ukrzyżowaniu Jezusa i Jego śmierci na krzyżu (por. Mk 15, 20–37), jak i o Ostatniej Wieczerzy (por. Mk 14, 12–25), z listów Pawłowych poznajemy myśl Apostoła Narodów na temat roli ofiary krzyżowej Chrystusa w zbawczym dziele Boga³.

1. Niechrześcijańskie dziedzictwo krzyża

Zanim człowiek, precyzyjnie ujmując: chrześcijanin, zaczął praktykować czynienie znaku krzyża na swoim ciele, znak ten był już obecny w kulturze i kultach różnych religii⁴. Jak zauważył profesor, historyk sztuki i teolog Stanisław Kobielius († 2020), związany z Uniwersytetem Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Warszawie, znak krzyża, utworzony przez dwie przecinające się linie, znany był już w młodszej neolicie. Bardzo szybko był też stosowany jako forma ornamentu na różnych przedmiotach⁵. Andreas Andreopoulos z Uniwersytetu w Westminsterze podkreśla, że „krzyż jest tak archetypowym symbolem, że nawet gdybyśmy pochodzili z zupełnie obcej kultury, prawdopodobnie byliśmy w stanie wydedukować coś z jego znaczenia”⁶. Na babilońskich

1 Por. G. Ravasi, Wprowadzenie. Krzyż Chrystusa w teologii i kulturze Zachodu, w: A. Traddigo, Człowiek krzyża. Historia w obrazach, tłum. K. Stopa, E. Firewicz, O. Bobrowska-Braccini, J. Nowak, Kielce 2014, s. 6.

2 Por. H. Patsch, εὐχαριστία, w: Dizionario Esetico del Nuovo Testamento, a cura di H. Balz, G. Schneider, ed. italiana a cura di O. Soffritti, trad. R. Chiavarino, V. Gatti, E. Riboldi, vol. 1, Brescia 1995, kol. 1477.

3 Por. F. Mickiewicz, Rola krzyża w zbawczym dziele Boga w teologii św. Pawła, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 65 (2012), s. 225–242.

4 Por. A. Andreopoulos, *Il segno della croce. Il gesto, il mistero, la storia*, trad. a cura di Comunità di Bose, Magnano 2013, s. 143 (Sequela oggi).

5 Por. S. Kobielius, *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Kraków 2011, s. 13–14.

6 A. Andreopoulos, *Il segno della croce. Il gesto, il mistero, la storia*, trad. a cura di Comunità di Bose, Magnano 2013, s. 143 (Sequela oggi).

pieczęciach krzyż jest symbolem słońca i życia⁷, a w kulturze hellenistycznej symbolem wszechświata⁸. Z publikacji pt. *Le Symbolisme de la Croix* autorstwa René Guénona († 1951) dowiadujemy się między innymi, że krzyż symbolizuje kierunki przestrzeni, trzy jakości lub arcybudy istnienia, człowieka jako *homo universalis*, centrum czy wielką triadę⁹. To w tradycjach antycznych – dodaje ten francuski badacz tradycji religijnych i mistycznych – krzyż wpisany w koło oddaje ideę Centrum: „początek, punkt wyjścia wszystkiego”¹⁰ i jest symbolem wiedzy sakralnej¹¹. Zarazem to właśnie w epoce antycznej pojawia się zagadnienie wykroczenia lub przestępstwa człowieka, zaś „każde wykroczenie pojmowano jako obrazę bogów, a karę jako wyłączenie źródła ułaskawienia”¹². Stąd kara śmierci u swoich legislacyjnych podstaw ma charakter sakralny. *Poena capitis* w prawodawstwie babilońskim i perskim jest przewidziana czy to przez wbicie na pal, czy przez ukrzyżowanie¹³.

Kara ukrzyżowania upowszechniła się w *Imperium Romanum* w czasach wojen punickich¹⁴. Jak podaje Waleriusz Maksymus (I w. po Chr.)¹⁵, chociaż Scypion Afrykańczyk († 183 przed Chr.) był człowiekiem łagodnym, dla wzmocnienia *disciplinae militaris* kazał ukrzyżować dezertersów, którzy wcześniej przeszli do wojska kartagińskiego (por. Fac-

7 Por. W. Ziehr, *Krzyż. Symbol i rzeczywistość*, tłum. E. Jeleń, Warszawa–Kraków 1998, s. 19.

8 Por. E. Sakowicz, *Krzyż w religiach niechrześcijańskich*, w: *Krzyż*, red. E. Kasjaniuk, Lublin 2011, s. 12 (Biblioteka Encyklopedii Katolickiej. Źródła i Monografie, 6).

9 Por. R. Guénon, *Il simbolismo della croce*, trad. P. Nutrizio, Milano 2012, s. 19–60 (Il ramo d’oro, 57).

10 R. Guénon, *Simboli della Scienza sacra*, trad. F. Zambon, Milano 2011, s. 63 (Gli Adelphi, 16).

11 Por. R. Guénon, *Simboli della Scienza sacra*, trad. F. Zambon, Milano 2011, s. 63–64 (Gli Adelphi, 16).

12 W. Karnacewicz, *Instytucja kary śmierci od starożytności po średniowiecze – wybrane kraje i kodyfikacje*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” (2017) nr 2, s. 68.

13 Por. W. Bojarski, *Kara śmierci w prawach państw antycznych*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 9–10, 12–14.

14 Por. S. Ducin, *Stosowanie kary śmierci w armii rzymskiej w okresie wojen punickich*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 153–165.

15 Por. I. Lewandowski, *Wstęp. Waleriusz Maksymus, czyli moralność antyku ukazana w historycznych przekładach*, w: *Valerius Maximus, Facta et dicta memorabilia. Libri IX*, przekł. I. Lewandowski, Poznań 2019, s. 12 (Fontes Historiae Antiquae, XXXIX).

ta et dicta memorabilia 2, 7, 12)¹⁶. Również Rzymianie, którzy od zdobycia Jerozolimy w 63 roku przed Chr. (por. *Antiquitates Judaicae* XIV, 4, 1–4)¹⁷ panowali nad terenami Judei włączonymi wówczas do prowincji Syrii, nad którymi od 6 roku po Chr. władzę sprawował rzymski urzędnik cywilny, prefekt pochodzący ze stanu ekwitów¹⁸, zastosowali także karę ukrzyżowania wobec mieszkańców wyznających monoteizm, którzy sprzeciwili się obowiązkowemu spisowi ludności na terenach Palestyny w 7 roku po Chrystusie¹⁹.

2. Jezus z Nazaretu

Na przełomie etapów dziejów ludzkości, gdy jest obserwowane zjawisko „mesjanistycznego podenerwowania”²⁰, jak mówi Maurice Sartre związany z Uniwersytem w Tours, w ludzie traktowanym przedmiotowo, „w rozgrywkach potęg budujących historię”²¹, jak dopowiada Joseph Ratzinger († 2022), urodził się w Betlejem (por. Mt 2, 1) „Jezus Chrystus, Syn Boży” (Mk 1, 1), który podczas swojej publicznej działalności jako „Jezus z Nazaretu” (J 18, 7) głosił naukę o królestwie Bożym (por. Mt 4, 23; 9, 35). On to za swoją szeroko rozumianą aktywność, której sednem było przepowiadanie dotyczące „panowania Boga”²², jak chronologicznie próbuje oddać wybitny egzegeta Gerhard Lohfink, związany z Uniwersytetem w Tybindze, „prawdopodobnie 7 kwietnia 30 roku po Chr.

16 Por. Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*. Libri IX, s. 151 (*Fontes Historiae Antiquae*, 39).

17 Por. Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, przekł. Z. Kubiak, J. Radożycki, t. 2, Warszawa 1993, s. 618–620.

18 Por. S. J. D. Cohen, M. Satlow, *Dominacja rzymska. Powstanie żydowskie i zburzenie Drugiej Świątyni*, w: *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, przekł. W. Chrostowski, Warszawa 2007, s. 396 (*Podręczniki Biblijne*, 1); G. Schramm, *Pięć rozdroży w dziejach świata. Porównanie*, przekł. B. Baran, Warszawa 2009, s. 78.

19 Por. E. Gigilewicz, *Krzyż w archeologii prawnej*, w: *Krzyż*, red. E. Kasjaniuk, Lublin 2011, s. 8–9 (*Biblioteka Encyklopedii Katolickiej. Źródła i Monografie*, 6).

20 M. Sartre, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*, tłum. S. Rościcki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 406.

21 J. Ratzinger, *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, przekł. W. Szymaona, Lublin 2012, s. 417 (*Opera Omnia*, 11).

22 J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, przekł. J. Zychowicz, Kraków 2005, s. 113–215.

na wzgórzu pod Jerozolimą został stracony”²³. Zanim Jezus Chrystus umarł, został przeprowadzony jego proces, którego zwieńczeniem było wydanie wyroku śmierci i forma jego egzekucji. Bibliista Joachim Gnilka († 2018) wskazuje, że

w opisie samego ukrzyżowania Ewangelie są niezwykle oszczędne: „Ukrzyżowali Go” (Mk 15, 24a). Niemniej można przypomnieć, jak tortura ta przebiegała. Skazańca przymocowywano (przywiązanego lub przybitego) do *patibulum* z rozłożonymi ramionami, podnoszono w górę, przytwierdzając *patibulum* do osadzonego już w ziemi pala jako *crux commissa* (w kształcie T) lub *crux immisa* (w kształcie +). Jeśli chodzi o Jezusa, to wolno przyjąć, że został On za ręce, a prawdopodobnie również za nogi, przybity do krzyża, na co wskazują wzmianki w J 20, 25 i Łk 24, 39. Gwoździe wbijano raczej w nadgarstki, a nie w dłonie. Tak więc ukrzyżowanie było śmiercią krwawą. Aby ciało nie oderwało się z krzyża, umieszczano na palu podpórkę (*sedile*). Krzyże były z reguły wysokości człowieka, tak że nogi musiały być zgięte. Skazańcy, obdarci z szat, wisieli nago²⁴.

Trzeba zaznaczyć, że w czasach dominacji rzymskiej w Palestynie ukrzyżowanie człowieka było zawsze uzasadnione politycznie²⁵. Natomiast ewangelie synoptyczne opisują śmierć Jezusa na krzyżu, której towarzyszą wydarzenia kosmiczne. Moment ten charakteryzują mrok ogarniający całą ziemię (por. Łk 23, 44), zaćmienie Słońca (por. Łk 23, 45), rozdarcie zasłony w przybytku świątyni (por. Mk 15, 38), trzęsienie ziemi (por. Mt 27, 51) i powstanie zmarłych z grobów (por. Mt 27, 52). Świadkiem tych wydarzeń jest oficjalny funkcjonariusz rzymski – centurion, którego imienia nie znamy. To on jest niezaprzeczalnym autorytetem wśród wszystkich zgromadzonych, odpowiedzialnym za egzekucję Jezusa, stojąc z Nim twarzą w twarz²⁶. Dlatego, jak podkreśla Joseph Ratzinger,

²³ G. Lohfink, *Ostatni dzień Jezusa. Co się stało w Wielki Piątek*, przekł. E. Pieciul-Kamińska, Poznań 2006, s. 9.

²⁴ J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, s. 409.

²⁵ Por. J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, s. 400–401.

²⁶ Por. B. Standaert, *Marco: Vangelo di una notte vangelo per la vita. Commentario*, trad. R. Fabbri, Bologna 2012, s. 846 (Testi e commenti).

jeszcze bardziej istotny niż znak kosmiczny jest proces wiary. Setnik rzymski – dowódca oddziału egzekucyjnego, wstrząśnięty tym co się wydarzyło, wyznaje swą wiarę w Jezusa jako Syna Bożego: „Istotnie, ten człowiek był Synem Bożym” (Mk 15, 39). Pod Krzyżem ma początek Kościół pogan. Z Krzyża Pan gromadzi ludzi w nową wspólnotę Kościoła na całym świecie. Patrząc na cierpiącego Syna, poznają prawdziwego Boga²⁷.

To właśnie setnik pod krzyżem, człowiek obcy, człowiek spoza, dla którego „„widzieć» jest siłą wiary”²⁸, wyartykułował głos świadectwa, które pochodzi od Ducha Prawdy²⁹.

W tym miejscu należy ponownie przywołać refleksje Lohfinka. Jeśli „Godzina” Jezusa związana wyłącznie z wolą Boga, do której jest przypisany Krzyż, to moment powstania nowej rodziny – Kościoła, w której od czasów wesela w Kanie Galilejskiej jest obecna Maryja jako ta, która „szła pod krzyż drogą coraz głębszego zrozumienia”³⁰, to zarazem dla wyznawców judaizmu na podstawie Tory człowiek podlegający karze śmierci, stracony i powieszony na drzewie, jako „wiszący jest przeklęty przez Boga” (Pwt 21, 23)³¹. Warto zaznaczyć, że dla Żydów „Tora była najwyższym autorytetem, zapisem objawienia Boga Mojżeszowi”³². Jezus Chrystus oddający życie na krzyżu jest widzialnym znakiem sporu między żydami a chrześcijanami, a więc *par excellence* wpisuje się w dyskusję na temat osoby Mesjasza i bóstwa Chrystusa³³.

27 J. Ratzinger, *Jezus z Nazaretu. Studia z chrystologii*, przekł. M. Górecka, W. Szymona, Lublin 2015, s. 537 (Opera Omnia, VI/1).

28 J. Gnilka, *Marco*, trad. G. Poletti, Assisi 1998, s. 895 (Commenti e studi biblici).

29 Por. Jan Paweł II, *Wielki Piątek. Droga Krzyżowa w Koloseum*. „Świadectwo obcego”, 17.04.1987, „L'Osservatore Romano” wyd. polskie 8 (1987) nr 4 (89), s. 6.

30 G. Lohfink, *Ostatni dzień Jezusa. Co się stało w Wielki Piątek*, przekł. E. Pieciul-Kamińska, Poznań 2006, s. 101.

31 Por. G. Lohfink, *Ostatni dzień Jezusa. Co się stało w Wielki Piątek*, przekł. E. Pieciul-Kamińska, Poznań 2006, s. 54, 100–101.

32 S. J. D. Cohen, *Dai Maccabei alla Mishnah*, trad. B. Santorelli, Torino 2020, s. 260 (Studi biblici, 200).

33 Por. M. Rosik, *Zarzewie konfliktu między Kościołem a synagogą (do 135 roku)*, „Estetyka i Krytyka” 27 (2012) nr 3, s. 72–77.

3. In Urbe

W I wieku około 8 milionów Żydów mieszkało na terenach Cesarstwa³⁴. Zdaniem Eugenio Zolliego († 1956) wspólnota żydowska *in Urbe* za panowania Tyberiusza († 37) stanowiła ponad 30 tysięcy osób³⁵, ale ilu wśród nich było judeochrześcijan, niestety nie wiadomo. Trudno jest wskazać szczegółową chronologię aktywności apostołów po wydarzeniu zesłania Ducha Świętego (por. Dz 2, 1–40). Ci naoczni świadkowie Jezusa Chrystusa, pierwsi ewangelisci, przepowiadając Go wielkiej liczbie ludzi, są odpowiedzialni za spotkanie z Nim³⁶. Brak także źródłowych zapisów odnoszących się do fundatora, a może protoplastów rzymskich wspólnot judeochrześcijańskich. Gdy apostołowie Piotr i Paweł przybywają do Wiecznego Miasta, zostają przyjęci przez obecnych tam wyznawców Jezusa Chrystusa³⁷. W Liście do Rzymian jest mowa o pięciu wspólnotach kościelnych³⁸, a także o udziale chrześcijanina w śmierci Chrystusa poprzez chrzest (por. Rz 6, 1–14)³⁹.

Nie posiadamy także jednoznacznie odczytanego przez badaczy źródła historycznego, które mówiłoby o rozpoznaniu wyznawców Jezusa Chrystusa przez samego cesarza lub senat rzymski. Wzmianka Tertuliana († po 220) w dziele *Apologetyk V*, 2–3⁴⁰ o debacie, która miała się odbyć w 35 roku z inicjatywy Tyberiusza w oparciu o relację Piłata w senacie rzymskim w sprawie rozpoznania w imperium kultu Chrystusa, przez wielu badaczy jest uznawana za niewiarygodną.

34 Por. P. Majdanik, *Przykazania noachickie w Talmudzie – uniwersalizm judaizmu wobec ekspansji chrześcijaństwa*, w: *Chrześcijaństwo antyczne*, red. J. Drabina, Kraków 2006, s. 157 (*Studia Religioologica*, 39).

35 Por. E. Zolli, *Historia antysemityzmu*, red. A. Lattore, tłum. B. Bochenek, Kraków 2010, s. 56.

36 Por. J. Ratzinger, *Jezus z Nazaretu. Studia z chrystologii*, przekł. M. Górecka, W. Szymona, Lublin 2015, s. 250 (*Opera Omnia*, VI/1).

37 Por. R. Penna, *Le prime comunità cristiane. Persone, tempi, luoghi, forme, credenze*, Roma 2017, s. 84 (*Quality Paperbacks*, 505).

38 Por. R. Penna, *Un solo corpo. Laicità e sacerdozio nel cristianesimo delle origini*, Roma 2020, s. 75 (*Frecce*, 288).

39 Por. *List do Rzymian*, wstęp, przekład z oryginału, komentarz S. Stasiak, Częstochowa 2020, s. 337–338 (*Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament*, 6).

40 Por. Quintus Septimus Florens Tertulian, *Apologetyk*, tłum. J. Sajdak, Poznań 1947, s. 24–25 (*Pisma Ojców Kościoła*, 20).

W lipcu 64 roku, gdy Neron († 68) rządzi cesarstwem, pożar niszczy dziesięć z czternastu dzielnic Rzymu⁴¹. Historyk Publiusz Korneliusz Tacyt († 120) pisze o prześladowaniu chrześcijan po tym pożarze. Niemało chrześcijan umierało rozszarpywanych przez psy lub ukrzyżowanych. Ukrzyżowani „palili się, służąc za nocne pochodnie” (*Annales* XV, 44)⁴². Chrześcijanie między innymi płonęli na terenie ogrodów Nerona, gdzie był także cyrk, którego lokalizacja odpowiada dziesięcym terenom bazyliki św. Piotra na Watykanie⁴³. Także inny rzymski historyk, Swetoniusz († po 120), pisząc biografię Nerona, wspomina chrześcijan, których „ukarano torturami [jako] wyznawców nowego i zbrodniczego zabobonu” (*De vita Caesarum* VI, 16)⁴⁴.

Należy zadać sobie pytanie: dlaczego zastosowano względem chrześcijan karę ukrzyżowania wraz ze spalaniem wiszących na krzyżach? Czy taka forma egzekucji wynikała z tego, że ukrzyżowano Jezusa Chrystusa, którego umierający na krzyżu byli wyznawcami? Giovanni Garbini († 2017), związany z Uniwersytetem la Sapienza i zajmujący się filologią semicką, suponuje, że forma kultu syryjskiej bogini⁴⁵, podczas którego na drewnianych palach umieszczonych na otwartej przestrzeni zawieszano zwierzęta ofiarne, które następnie podpalano (por. *De Dea Syria*, 49)⁴⁶, została zastosowana w egzekucji chrześcijan. Trzeba pamiętać o zapisie Swetoniusza, który mówi o Neronie jako praktykującym kult „Bogini Syryjskiej”, a inne kultury bagatelizującym (por. *De vita Caesarum* VI, 56)⁴⁷. Zorganizowani w struktury organizacyjne wyznawcy tej bogini miesz-

41 Por. S. Légasse, *Le altre vie della missione (dall’Oriente a Roma)*, w: *Storia del cristianesimo. Religione – Politica – Cultura*, vol. 1: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, trad. M. Zappella, Roma 2003, s. 176.

42 Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, t. 1, Warszawa 1957, s. 461.

43 Por. W. Kinzig, *La persecuzione dei primi cristiani*, trad. M. Cupellaro, Bologna 2021, s. 31 (*Universale Paperbacks Il Mulino*, 789).

44 Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 242–243.

45 Por. G. Garbini, *Dio della terra, dio del cielo. Dalle religioni semitiche al giudaismo e al cristianesimo*, Brescia 2011, s. 311–312 (*Biblioteca di cultura religiosa*, 70, *Religioni semitiche*).

46 Por. H. A. Strong, *The Syrian Goddess being a translation of Lucian’s De Dea Syria, with a life of Lucian*, London 1913 s. 83–84.

47 Por. Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Łódź 1987, s. 268.

kali właśnie na Zatybrzu, na terenach zwanych obecnie Porta Portese, a swoją świątynię bogini miała na wzgórzu Janikulum⁴⁸.

4. Chrześcijański gest znaku krzyża do czasu odnowy karolińskiej

Inskrypcja z Palmyry z 136 roku to najprawdopodobniej najstarsza pamiątka wzmiankująca chrześcijański krzyż⁴⁹. Joseph Wilpert († 1944) na podstawie znalezisk w rzymskich katakumbach podaje, że w połowie II wieku pojawia się jako pierwszy krzyż grecki, a następnie łaciński⁵⁰. Wspomniany już antyczny teolog, filozof i prezbiter Tertulian z Kartaginy w dziele *De corona*, pochodzącym z ok. 211 roku⁵¹, pisze o istniejącym już zwyczajach czynienia znaku krzyża przez chrześcijan:

Przy rozpoczęciu i podjęciu jakiejkolwiek czynności, przy wchodzeniu i przy wychodzeniu, przy ubieraniu się i przy obuwaniu, przy kąpielu, przy posiłkach, przy zapalaniu lamp, przy kładzeniu się do łóżka, przy siadaniu, przy jakimkolwiek działaniu, znaczymy czoło znakiem krzyża (*De corona* III, 4)⁵².

Znak krzyża jest wykonywany przez chrześcijanina w różnych sytuacjach. Podany przez Tertuliana katalog życiowych sytuacji, podczas których czyni się znak krzyża, nie wskazuje na jakiś moment modlitwy zanoszonej prywatnie lub w zgromadzeniu. Niestety nie wiemy, jak ten gest był praktycznie wówczas wykonywany, gdyż brakuje tekstu źródłowego, który by go wyjaśniał. Możemy domniemywać, opiera-

48 Por. C. Bonnet, *Gli dèi di Palmira nel cuore di Roma*, w: *Roma, la città degli dèi. La capitale dell'Impero come laboratorio religioso*, a cura di C. Bonnet, E. Sanzi, Roma 2018, s. 245 (Studi Superiori, 1117, Studi Storici).

49 Por. V. Grossi, *Croce, crocifisso*, w: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, diretta da A. Di Berardino, vol. 1: A–F, Casale Monferrato 1983, kol. 865.

50 Por. J. Wilpert, *La croce sui monumenti delle catacombe*, „Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana” 8 (1902) nr 1–2, s. 5–14.

51 Por. P. Rosiński, *Najwcześniejsze formy krzyża Chrystusowego*, „Vox Patrum” R. 3 (1983) t. 4, s. 176.

52 Tertulian, *O wieńcu*, tłum. i komentarz T. Skibiński, w: *Tertulian, Wybór pism III*, Warszawa 2007, s. 109 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 65).

jąc się na dziele *De baptismo*⁵³ Tertuliana, że czyniony osobiście przez chrześcijanina znak krzyża przywołuje otrzymany chrzest i kontynuuje wzmocnienie chrześcijańskiej tożsamości u ochrzczonego. Gest ciągle mu przypomina moment nawrócenia, a zarazem to, że każdy moment jego życia, gdy cokolwiek wykonuje, wpisuje się w historię zbawienia. To co spotyka chrześcijanina, nie jest więc przygodne, gdy sytuacjom towarzyszy i je przemienia krzyż Jezusa Chrystusa – „rdzeń chrześcijańskiej wiary”⁵⁴.

Przyjmując, że w Rzymie były praktykowane w jakiejś mierze liturgiczne obyczaje, które znamy z *Traditio Apostolica*⁵⁵, należy konstatować, że *in Urbe* był już znany obrzęd *signatio catechumenorum*. Biskup po zakończeniu egzorcyzmu danego katechumenom „pobłogosławi im czoła, uszy i nozdrza” (*Traditio Apostolica* 19)⁵⁶. Tradycja Apostolska uczy także, aby chrześcijanin osłaniał swoje czoło znakiem krzyża, który jest znakiem męki Chrystusa, a zarazem obroną przed szatanem (por. *Traditio Apostolica* 42)⁵⁷. Niestety i to wyjątkowe źródło rzymskiej liturgii nie podaje, jak należy znak krzyża wykonać.

To Cyryl Jerozolimski († 386) w swojej katechezie podaje, jak kreśli się znak krzyża:

Nie wstydzmy się wyznać ukrzyżowanego. Ufnie uczynimy znak krzyża palcami na czole i na wszystkim chlebie, który spożywamy, na kielichu, który pijemy, przy wejściu i wyjściu, przed snem, kładąc się na spoczynek, przy wstawaniu, chodzeniu i spoczynku! Jest on wielką obroną. Nie muszą za niego płacić ubodzy, trudzić się słabi. Od Boga jest dany jako łaska. Krzyż jest znakiem wierzących,

53 Por. Tertulian Kwintus Septymiusz Florens, *O chrzcie*, tłum. E. Stanula, w: Tertulian Kwintus Septymiusz Florens, *Tertulian. Wybór pism*, Warszawa 1970, s. 133–154 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 5).

54 J. De Kasel, *Krzyż Jezusa Chrystusa – twarde i odporne rdzenie wiary chrześcijańskiej*, tłum. L. Balter, wyd. polskie „Communio” 4 (1984) nr 1 (19), s. 59.

55 Por. P. F. Bradshaw, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. P. Kaznowski, M. Koza, Kraków 2016, s. 155–155 (Źródło i Szczyt).

56 H. Paprocki, *Hipolita Rzymskiego Tradycja Apostolska. Wstęp, przekład, komentarz*, „Studia Theologica Varsaviensia” 14 (1976) nr 1, s. 158.

57 Por. H. Paprocki, *Hipolita Rzymskiego Tradycja Apostolska. Wstęp, przekład, komentarz*, „Studia Theologica Varsaviensia” 14 (1976) nr 1, s. 169; S. Longosz, *Znak krzyż świętego w życiu starożytnych chrześcijan*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 8 (1981), s. 229.

postrachem szatanów. W krzyżu odnosi triumf nad nimi wierny, jeżeli się nim znaczy z ufnością (Katecheza 13)⁵⁸.

Znak czyniony palcami na czole przez biskupa, któremu nie towarzyszy żadna euchologia, a po którym jest wezwanie: „Łaska wszechmogącego Boga, miłość Pana naszego Jezusa Chrystusa i jedność Ducha Świętego niech będą z wami wszystkimi”, mające charakter trynitarny, rozpoczyna dialog przed prefacją eucharystyczną, co dokumentują Konstytucje Apostolskie (VIII, 12, 4)⁵⁹ z Antiochii z IV wieku. Należy podkreślić, że to anafora, w której uczestniczyli wierni, którzy przyjęli sakramenty inicjacji, rozpoczynała się znakiem krzyża. Znaku tego nie było na początku liturgii eucharystycznej, gdy jeszcze byli obecni katechumeni.

Dla badaczy prezentujących owoce swojej pracy naukowej w opaciu o dogłębną analizę liturgicznych źródeł, jednym z nich, i to podstawowym, jest *Ordo Romanus I*. *Ordo*, które zostało zredagowane w Rzymie między rokiem 650 a 700, a opisuje mszę pontyfikalną. Uczeni, chociażby Pietro Sorci związany z katedrą teologii w Palermo, nie dostrzegają w nim galijskich wpływów⁶⁰. Widać w tym *ordo* kilka momentów, kiedy sprawujący liturgię eucharystyczną czynią znak krzyża. Po raz pierwszy papież czyni znak krzyża na swoim czole na początku Mszy Świętej, po tym gdy procesyjnie zbliży się do ołtarza (por. *Ordo Romanus I*, 49)⁶¹. Zdaniem Vincenzo Raffy († 2003), papież „znaczył kciukiem swoje czoło”⁶². Dodatkowo znajdujemy informację, że diakon przed odczytaniem fragmentu Ewangelii otrzymuje błogosławieństwo od papieża przez

58 Cyryl Jerozolimski, *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*, tłum. W. Kania, opraczył wstępem J. Bojarski, oprac. M. Bogucki, Kraków 2000, s. 204 (Biblioteka Ojców Kościoła, 14).

59 Por. Konstytucje Apostolskie, w: *Konstytucje Apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu z Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, przekł. S. Kalinkowski, A. Caba, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. 235–235* (Synody i Kolekcje Praw, 2).

60 Por. P. Sorci, Gli „Ordines romani” e la celebrazione dell’Eucaristia, degli altri sacramenti e sacramentali, „*Rivista Liturgica*” 51 (2014) nr 3 (101), s. 553–554.

61 Por. *Les Ordines Romani du haut moyen age*, vol. 2: *Les textes (Ordines I–XIII)*, ed. M. Andrieu, Louvain 1960, s. 83 (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, 23).

62 V. Raffa, *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*, Roma 1998, s. 219 (Bibliotheca Ephemerides liturgicae. Subsidia, 100).

znak krzyża (por. *Ordo Romanus I*, 59); archidiakon podczas ofiarowania, wlewając do kielicha wodę, czyni to, wykonując znak krzyża (por. *Ordo Romanus I*, 80); papież najpierw czyni ręką trzy razy znak krzyża, a potem do kielicha wpuszcza *Sancta* (por. *Ordo Romanus I*, 95); w innym punkcie *ordo* jest mowa, że podczas spożywania przez papieża Komunii Świętej pod postacią chleba, zanim wpuści on do kielicha część danego mu Chleba, czyni trzykrotnie znak krzyża (por. *Ordo Romanus I*, 107); zaś po rozdaniu Komunii Świętej subdiakon sam robi sobie znak krzyża na czole, po czym daje znak pierwszemu ze scholi, aby śpiewał *Chwała* (por. *Ordo Romanus I*, 122).

Zbiór *ordines Romani* to nie kolekcja euchologii, ale zestaw informacji pomocnych mistrzowi celebracji, i to „niedoskonale zorganizowanych”⁶³, jak uważa Eric Palazzo związany z Centre d’Études Supérieures de Civilisation Médiévale w Poitiers. Czynnionemu przez pontyfika znakowi krzyża, co należy zaznaczyć, gdy trwają dyskusje o orientacji zanoszonych modlitw⁶⁴, nie towarzyszy ukierunkowanie ciała papieża ku wschodowi. Co więcej, chociaż papież czyni znak krzyża na początku Mszy Świętej, to już nie wspomina się, aby znak ten czynili inni obecni.

Liturgia rzymska w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia chrześcijaństwa zaczyna być podatna na wpływy z Galii związane z reformą karolińską, jak i od samego początku oddziałuje na nią bogate dziedzictwo chrześcijańskiego Wschodu. To w dotąd lakonicznie opisanych, a zarazem trudnych do udokumentowania momentach refleksji o liturgii i pobożności w Kościele, pojawia się w VIII wieku, możliwe, że na Wschodzie, czyniony poza sprawowaniem liturgii, a więc prywatnie, „wielki” znak krzyża kreślony na ciele, od głowy po piersi, od prawego do lewego ramienia⁶⁵.

63 E. Palazzo, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, transl. by M. Beaumont, Minnesota 1998, s. 181.

64 Por. U. M. Lang, *Rivolti al Signore. L'orientamento nella preghiera liturgica*, trad. L. Tasso, prefazione J. Ratzinger, Siena 2006.

65 Por. B. Leoni, *La croce e il suo segno. Venerazione del segno e culto della reliquia nell'antichità cristiana*, Verona 1968, s. 98.

Zakończenie

Nie ma wątpliwości, że na obecnym etapie z racji posiadania wielu źródeł jesteśmy w stanie przedstawić i opisać rzeczywistość krzyża jako znaku i przypisanej do niego symboliki, czy akt gestu krzyża, tak jak i każdy z elementów wchodzących w przestrzeń struktury sakramentalnej i przypisanego do niej czasu. Na pewno publikacja tego typu cieszyłaby się uznaniem, jak i w jakiejś mierze realizowałaby aspekt formalny formacji liturgicznej. Innymi słowy: opis tych elementów pomógłby wykaazać ich istotę *in actione liturgica in antiquitate*. Niemniej warto pamiętać, że już w latach 60. XX wieku Jean Daniélou⁶⁶ († 1974) wskazywał, że „formacja liturgiczna zawiera pewien aspekt formalny, którym jest praktyczna nauka obrzędów, słów, gestów, jakie się na nią składają”⁶⁷, ale zarazem postulował, aby „wydobyć z nich fundamentalne zasady. Ponieważ to właśnie znajomość tych zasad jest ostatecznie podstawą wszelkiej solidnej formacji liturgicznej”⁶⁸. Tak więc pytanie o prawa rządzące jakimś doбором elementów znanych nam z *ritus et preces in antiquitate* i procesami z tego wynikającymi dla ówczesnej teologii liturgicznej jest ciągle aktualne.

Bibliografia

- Andreopoulos A., *Il segno della croce. Il gesto, il mistero, la storia*, trad. a cura di Comunità di Bose, Magnano 2013 (Sequela oggi).
- Bojarski W., *Kara śmierci w prawach państw antycznych*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 9–22.
- Bonnet C., *Gli dèi di Palmira nel cuore di Roma*, w: *Roma, la città degli dèi. La capitale dell’Impero come laboratorio religioso*, a cura di C. Bonnet, E. Sanzi, Roma 2018, s. 235–249 (Studi Superiori, 1117, Studi Storici).
- Bradshaw P. F., *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. P. Kaznowski, M. Koza, Kraków 2016 (Źródło i Szczyt).

66 Por. J. Daniélou, *Histoire du salut et formation liturgique*, „La Maison Dieu” (1964) nr 78, s. 22–35.

67 J. Daniélou, *Pisma wybrane*, przekł. Sz. Fedorowicz, Kraków 2011, s. 259.

68 J. Daniélou, *Pisma wybrane*, s. 270.

- Cohen S. J. D., *Dai Maccabei alla Mishnah*, trad. B. Santorelli, Torino 2020 (Studi biblici, 200).
- Cohen S. J. D., Satlow M., *Dominacja rzymska. Powstanie żydowskie i zburzenie Drugiej Świątyni*, w: *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, przekł. W. Chrostowski, Warszawa 2007, s. 385–428 (Podręczniki Biblijne, 1).
- Cyryl Jerozolimski, *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*, tłum. W. Kania, opatrzyl wstępem J. Bojarski, oprac. M. Bogucki, Kraków 2000 (Biblioteka Ojców Kościoła, 14).
- Danielou J., *Histoire du salut et formation liturgique*, „La Maison Dieu” (1964) nr 78, s. 22–35.
- Danielou J., *Pisma wybrane*, przekł. wybór, oprac. i wprowadzenie Sz. Fedorowicz, Kraków 2011.
- De Kasel J., *Krzyż Jezusa Chrystusa – twardy i oporny rdzeń wiary chrześcijańskiej*, tłum. L. Balter, wyd. polskie „Communio” 4 (1984) nr 1 (19), s. 59–70.
- Ducin S., *Stosowanie kary śmierci w armii rzymskiej w okresie wojen punickich*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 153–165.
- Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Łódź 1987.
- Garbini G., *Dio della terra, dio del cielo. Dalle religioni semitiche al giudaismo e al cristianesimo*, Brescia 2011 (Biblioteca di cultura religiosa, 70, Religioni semitiche).
- Gigilewicz E., *Krzyż w archeologii prawnej*, w: *Krzyż*, red. E. Kasjaniuk, Lublin 2011, s. 8–10 (Biblioteka Encyklopedii Katolickiej. Źródła i Monografie, 6).
- Gnilka J., *Jezus z Nazaretu*, przekł. J. Zychowicz, Kraków 2005.
- Gnilka J., *Marco*, trad. G. Poletti, Assisi 1998 (Commenti e studi biblici).
- Grossi V., *Croce, crocifisso*, w: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, diretta da A. Di Berardino, vol. 1: A–F, Casale Monferrato 1983, kol. 864–867.
- Guénon R., *Il simbolismo della croce*, trad. P. Nutrizio, Milano 2012 (Il ramo d’oro, 57).
- Guénon R., *Simboli della Scienza sacra*, trad. F. Zambon, Milano 2011 (Gli Adelphi, 16).

- Jan Paweł II, Wielki Piątek. Droga Krzyżowa w Koloseum. „Świadectwo obcego”, 17.04.1987, wyd. polskie „L'Osservatore Romano” 8 (1987) nr 4 (89), s. 5–6.
- Józef Flawiusz, Dawne dzieje Izraela, przekł. Z. Kubiak, J. Radożycki, t. 2, Warszawa 1993.
- Karnacewicz W., Instytucja kary śmierci od starożytności po średniowiecze – wybrane kraje i kodyfikacje, „Kortowski Przegląd Prawniczy” (2017) nr 2, s. 67–72.
- Kinzig W., *La persecuzione dei primi cristiani*, trad. M. Cupellaro, Bologna 2021 (Universale Paperbacks Il Mulino, 789).
- Kobielus S., *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Kraków 2011.
- Konstytucje Apostolskie, w: *Konstytucje Apostolskie oraz Kanony Pamfiosa z apostolskiego synodu z Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, przekł. S. Kalinkowski, A. Caba, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. 1–293* (Synody i Kolekcje Praw, 2).
- Lang U. M., *Rivolti al Signore. L'orientamento nella preghiera liturgica*, trad. L. Tasso, prefazione J. Ratzinger, Siena 2006.
- Légasse S., *Le altre vie della missione (dall'Oriente a Roma)*, w: *Storia del cristianesimo. Religione – Politica – Cultura*, vol. 1: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, trad. M. Zapella, Roma 2003, s. 159–189.
- Leoni B., *La croce e il suo segno. Venerazione del segno e culto della reliquia nell'antichità cristiana*, Verona 1968.
- Les Ordines Romani du haut moyen age, vol. 2: *Les textes (Ordines I–XIII)*, ed. M. Andrieu, Louvain 1960 (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, 23).
- Lewandowski I., Wstęp. Waleriusz Maksymus, czyli moralność antyku ukazana w historycznych przekładach, w: *Valerius Maximus, Facta et dicta memorabilia. Libri IX*, przekł. I. Lewandowski, Poznań 2019, s. 7–34 (Fontes Historiae Antiquae, 39).
- List do Rzymian, przekł. z oryginału, komentarz S. Stasiak, Częstochowa 2020 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 6).
- Lohfink G., *Ostatni dzień Jezusa. Co się stało w Wielki Piątek*, przekł. E. Pieciul-Kamińska, Poznań 2006.
- Longosz S., *Znak krzyż świętego w życiu starożytnych chrześcijan*, „Tar-

- nowskie *Studia Teologiczne*” 8 (1981), s. 221–232.
- Majdanik P., *Przykazania noachickie w Talmudzie – uniwersalizm judaizmu wobec ekspansji chrześcijaństwa*, w: *Chrześcijaństwo antyczne*, red. J. Drabina, Kraków 2006, s. 157–177 (*Studia religiologica*, 39).
- Mickiewicz F., *Rola krzyża w zbawczym dziele Boga w teologii św. Pawła*, „*Ruch Biblijny i Liturgiczny*” 65 (2012), s. 225–242.
- Palazzo E., *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, transl. by M. Beaumont, Minnesota 1998.
- Paprocki H., *Hipolita Rzymskiego Tradycja Apostolska. Wstęp, przekład, komentarz*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 14 (1976) nr 1, s. 145–169.
- Patsch H., εὐχαριστία, w: *Dizionario Esegético del Nuovo Testamento*, a cura di H. Balz, G. Schneider, ed. italiana a cura di O. Soffritti, trad. R. Chiavarrino, V. Gatti, E. Riboldi, vol. 1, Brescia 1995, kol. 1477–1478.
- Penna R., *Le prime comunità cristiane. Persone, tempi, luoghi, forme, credenze*, Roma 2017 (*Quality Paperbacks*, 505).
- Penna R., *Un solo corpo. Laicità e sacerdozio nel cristianesimo delle origini*, Roma 2020 (*Frecce*, 288).
- Quintus Septimus Florens Tertulian, *Apologetyk*, tłum. J. Sajdak, Poznań 1947 (*Pisma Ojców Kościoła*, 20).
- Raffa V., *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica*, Roma 1998 (*Bibliotheca Ephemerides liturgicae. Subsidia*, 100).
- Ratzinger J., *Jezus z Nazaretu. Studia z chrystologii*, przekł. M. Górecka, W. Szymona, Lublin 2015 (*Opera Omnia*, VI/1).
- Ratzinger J., *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, przekł. W. Szymona, Lublin 2012 (*Opera Omnia*, 11).
- Ravasi G., *Wprowadzenie. Krzyż Chrystusa w teologii i kulturze Zachodu*, w: A. Tradigo, *Człowiek krzyża. Historia w obrazach*, tłum. K. Stopa, E. Firewicz, O. Bobrowska-Braccini, J. Nowak, Kielce 2014, s. 5–17.
- Rosik M., *Zarzewie konfliktu między Kościołem a synagogą (do 135 roku)*, „*Es-tetyka i Krytyka*” 27 (2012) nr 3, s. 69–103.
- Rosiński P., *Najwcześniejsze formy krzyża Chrystusowego*, „*Vox Patrum*” R. 3 (1983) t. 4, s. 176–189.
- Sakowicz E., *Krzyż w religiach niechrześcijańskich*, w: *Krzyż*, red. E. Kasjanik, Lublin 2011, s. 11–15 (*Biblioteka Encyklopedii Katolickiej. Źródła i Monografie*, 6).

- Sartre M., *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*, tłum. S. Rościcki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Schramm G., *Pięć rozdroży w dziejach świata. Porównanie*, przekł. B. Baran, Warszawa 2009.
- Sorci P., Gli „Ordines romani” e la celebrazione dell’Eucaristia, degli altri sacramenti e sacramentali, „Rivista Liturgica” 51 (2014) nr 3 (101), s. 547–570.
- Standaert B., *Marco: Vangelo di una notte vangelo per la vita. Commentario*, trad. R. Fabbri, Bologna 2012 (Testi e commenti).
- Strong H. A., *The Syrian Goddess being a translation of Lucian’s De Dea Syria, with a life of Lucian*, London 1913.
- Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, t. 1, Warszawa 1957.
- Tertulian, *O wieńcu*, tłum. i komentarz T. Skibiński, w: *Tertulian, Wybór pism III*, Warszawa 2007, s. 105–124 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 65).
- Tertulian Kwintus Septymiesz Florens, *O chrzcie*, tłum. E. Stanula, w: *Tertulian Kwintus Septymiesz Florens, Wybór pism*, Warszawa 1970, s. 133–154 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 5).
- Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia. Libri IX*, przekł. I. Lewandowski, Poznań 2019 (Fontes Historiae Antiquae, 39).
- Wilpert J., *La croce sui monumenti delle catacombe*, „Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana” 8 (1902) nr 1–2, s. 5–14.
- Ziehr W., *Krzyż. Symbol i rzeczywistość*, tłum. E. Jeleń, Warszawa–Kraków 1998.
- Zolli E., *Historia antysemityzmu*, red. A. Lattore, tłum. B. Bochenek, Kraków 2010.